

DOI: 10.31866/2616-7603.4.2.2021.249693

УДК 338.48:[341.485(=411.16):94(477.43/.44)]

ПАМ'ЯТКИ ГОЛОКОСТУ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ЯК РЕСУРС ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

Ігор Смирнов^{1а}, Ольга Любіцева^{2а}, Цуй Джибо^{3а}¹ Доктор географічних наук, професор;

e-mail: Smirnov_IG@ukr.net; ORCID: 0000-0002-6395-7251

² Доктор географічних наук, професор;

e-mail: loa13@ukr.net; ORCID: 0000-0002-8508-9395

³ Докторант PhD; e-mail: 495425548@qq.com; ORCID: 0000-0002-5365-1443^а Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Анотація

Розкрито особливості Голокосту єврейського населення в Україні під час Другої світової війни. Виділено та схарактеризовано десять місць наймасовіших розстрілів євреїв в Україні німецькою окупаційною владою під час Другої світової війни. Найбільшими за кількістю жертв є злочини в Києві (Бабин Яр – майже 34 тис. осіб) і в Одесі (25 тис. осіб). Третє місце за числом жертв займає Кам'янець-Подільська різанина (23 тис. осіб), але це був перший за хронологією випадок масового вбивства нацистами єврейського населення в Україні. Висвітлено особливості масового знищення єврейського населення в Кам'янці-Подільському, де було створено гето не тільки для місцевого єврейського населення, а й для депортованих євреїв з Угорщини. Виділено три «хвилі» меморіалізації місць пам'яті Голокосту в Кам'янці-Подільському, схарактеризовано основні пам'ятки Голокосту, запропоновано напрямки його подальшої меморіалізації як ресурсу для розвитку меморіального туризму.

Ключові слова: Голокост; місця розстрілів; євреї; Друга світова війна; Кам'янець-Подільська різанина; пам'ятки Голокосту

Вступ

Найбільш трагічна сторінка існування Кам'янця-Подільського пов'язана з Голокостом єврейського населення нацистами під час Другої світової війни. До того ж ця фатальна подія мала міжнародний вимір, оскільки було знищено не тільки місцеве єврейське населення, а й євреїв з Угорщини.

За період після Другої світової війни здійснено три «хвилі» меморіалізації місць пам'яті Голокосту в Кам'янці-Подільському. Однак є необхідність визначення подальших напрямків меморіалізації міста як ресурсу для розвитку меморіального туризму.

Постановка проблеми

Одним з найбільших і найперспективніших осередків меморіального туризму є Кам'янець-Подільський. У контексті історії Голокосту на теренах України Кам'янець-Подільський фігурує як одне з наймасовіших місць знищення євреїв.

Загалом у межах міста локалізовано сім місць масових розстрілів єврейського населення та військовополонених за часів нацистської окупації 1941–1944 рр., на сьогодні більшість з них ніяк не меморіалізована. Можливості для розвитку меморіального туризму закладені в діяльності та виставках місцевих музеїв, передусім Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника та Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Водночас Кам'янцеві-Подільському слід і надалі розвивати тематику меморіалізації Голокосту, розширяти вже наявні меморіали до меморіальних комплексів, зводити нові пам'ятники на тих місцях масових розстрілів, де вони поки що відсутні. Музеєфікація вищеназваних об'єктів та включення їх до туристичних маршрутів відкривають можливості для подальшого розвитку як меморіального, так і релігійного туризму для іудейської спільноти, що сприятиме притоку туристів до м. Кам'янця-Подільського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз джерельної бази за темою дослідження свідчить, що переважна більшість публікацій має історичну спрямованість – без прив'язки до туризму. Можна посилатися насамперед на інтернет-джерела (Волкова, 2014; Червоненко, 2020; Кам'янець-Подільська різанина, 2021; TerritoryTerror, 2021), а також на путівник «Маршрути пам'яті – Кам'янець-Подільський» (2016) та інші джерела.

Аналіз туристичної привабливості Кам'янця-Подільського за історико-патріотичним потенціалом виконали Ігор Смирнов та Ольга Любіцева (2020a, 2020b); пам'ятки Голокосту як об'єкти меморіального туризму в Хмельницькій області досліджує Андрій Хоптяр (2021).

Виклад основного матеріалу

Старовинне історичне місто – фортеця Кам'янець-Подільський – мало різні періоди своєї історії, пов'язані з проживанням тут населення різних національностей і релігій під час кардинальних змін державних кордонів та підпорядкування українського Поділля різним владам. Тому можна говорити про:

– «литовський Кам'янець» (за легендою місто заснували литовські князі – брати Коріатовичі під час їхнього полювання в місцевих лісах на оленя, тому скульптури оленя, який став неформальним символом міста, споруджені в декількох місцях, головну вулицю міста назвали на честь Коріатовичів, а литовський герб «Вітіс» (вершник присутній і нині) – частина державного герба Речі Посполитої на деяких середньовічних спорудах;

– «польський Кам'янець» (оскільки місто було понад 300 років центром Подільського воєводства Речі Посполитої, відповідних пам'яток дуже багато у ви-

гляді середньовічних споруд, зображень гербів, меморіальних дощок з написами латиною, зокрема збереглися унікальні «автографи» двох польських королів на Кушнірській вежі (башта Стефана Баторія): автограф короля Стефана Баторія (1585 – рік спорудження) та автограф на Тріумфальній арці Станіслава Августа Понятовського, останнього польського короля (1785 – рік закінчення ремонту), – такого немає навіть у самій Польщі;

– «турецький Кам'янець» (був під османською владою в кінці XVII ст., у результаті зберігся мусульманський мінарет, зведений впритул до католицького собору, після того, як османи залишили місто, на вершині мінарету встановили позолочену фігуру Матері Божої, яка є і зараз);

– «вірменський Кам'янець» (ще з XIII–XIV ст. були створені вірменські торговельні колонії, вірмени становили приблизно третину населення міста за часів середньовіччя, був вірменський магістрат (окрім польського та руського (українського), вірменський шпиталь, вірменська церква з дзвіницею, а нині є площа Вірменський ринок);

– «єврейський Кам'янець» (євреї жили й торгували біля міста – у місті їм забороняли жити за часів польської влади, а пізніше – у самому Старому місті, де було споруджено декілька синагог).

Окремою героїчною сторінкою історії Кам'янця-Подільського є його перебування в статусі тимчасової останньої столиці Української Народної Республіки (а фактично – Соборної Української Держави, оскільки тут працювали уряди УНР і ЗУНР, а також відбулося об'єднання під одним командуванням Головного отамана С. Петлюри Дієвої армії УНР та Української галицької армії ЗУНР) у 1919–1920 рр. Несподівано місто потрапило у такий столичний статус після перебування губернським центром Російської імперії більш ніж 120 р. (після другого поділу Польщі) у 1793 р. Зазначимо, що ніколи раніше Кам'янець-Подільський не жив таким бурхливим політичним і культурним життям (Волкова, 2014). У місті перебували Директорія, уряд та різні міністерства УНР, центральні органи політичних партій. У лютому 1919 р. до міста прибуло багато політичних, церковних, громадських діячів УНР на чолі з Михайлом Грушевським, видатним істориком, колишнім головою Української Центральної Ради. Разом з ним до міста прибув член Центральної Ради, генеральний писар Павло Христюк. У місті знайшов притулок і перший прем'єр-міністр уряду Директорії Володимир Чехівський. Крайовий комісар Галичини та Буковини, член Центральної Ради Дмитро Дорошенко в Кам'янці-Подільському розпочав вивчати місцеву історію. 1919 р. він видав працю «Про минулі часи на Поділлі». Із середини 1919 р. Д. Дорошенко в еміграції. Він – професор Українського вільного університету, директор Українського наукового інституту, перший президент Української вільної академії наук. Відомий політичний діяч і письменник Осип Назарук працював у місті над романом «Роксоляна». Міністр віросповідань Іван Липа прибув до міста зі своєю родиною. Він – автор численних оповідань, нарисів. Його син Юрій Липа, майбутній поет і есеїст, який вступив до Кам'янець-Подільського державного українського університету, був першим редактором студентського журналу «Нова думка». Побачене і пережите Ю. Липа тоді поклав в основу новели «Кам'янець столичний». Студенткою місцевого університету 1919 р. стала й Олена Степа-

нів – перша українська жінка-офіцер, хорунжа Українського січового стрілецтва та Української галицької армії, речниця Міністерства закордонних справ УНР, у майбутньому – докторка з географії та історії, викладачка в середніх школах та інститутах Львова, відома українська дослідниця – економіко-географ (пізніше репресована більшовицькою владою).

У місті виходило декілька газет: «Життя Поділля» (деякий час її редагував Михайло Грушевський), «Робітничка газета», «Народна воля». У червні 1919 р. в Кам'янці-Подільському створено Товариство Червоного Хреста, що взяло під опіку військові шпиталі. Викладачі Василь Біднов і Михайло Драй-Хмара відновили Українське православне братство, яке мало на меті відродження Української автокефальної православної церкви. Зусиллями відомих громадських діячок Софії Русової та Людмили Старицької-Черняхівської засновано «Союз українок», чи то не перший в Україні. Звідусіль стікалися до Кам'янця люди, про що згадував у новелі «Кам'янець столичний» Юрій Липа (1991): «Недбало сунула група інтелектуалістів з Києва, що пішки пройшли шістсот кілометрів до нового осідку уряду». У групу «інтелектуалістів», напевно, входив колишній студент Київського університету Св. Володимира Павло Губенко (Остап Вишня). У місті над Смотровичем розпочалася його літературна діяльність. Тут він написав декілька десятків фейлетонів: «Демократичні реформи Денікіна», «Антанта», «Художня критика» та ін. Щодо інших письменників, то був у місті й Олекса Слісаренко – майбутній прозаїк і поет. З фронтових окопів прибув до Кам'янця Микита Годованець – майбутній байкар. Був тут колишній підхорунжий у корпусі Січових стрільців Андрій Бабюк (літературний псевдонім – Мирослав Ірчан), Валер'ян Поліщук, що втік з польського полону, а також Дмитро Бузько й Іван Шевченко (друкувався під псевдонімом Дніпровський) – письменники, чії книги ввійшли до золотого фонду української літератури 1930-х рр. Остап Вишня (1927) в епосі «Моя автобіографія» запитував сам у себе: «Чого я був у Кам'янці? – Та того, що й ви!». Запитання для нього було зайвим.

Говорячи про розквіт культурного життя Кам'янця, потрібно згадати про театр, який працював у місті з 1919 до літа 1920 р. під орудою Миколи Садовського. Основу репертуару становила українська народна драматургія: «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Суєта» Івана Карпенка-Карого. Виконували українські та зарубіжні опери, в яких співала уславлена згодом Марія Литвиненко-Вольгемут. Серед диригентів оперних вистав був Петро Гончаров. Навесні 1919 р., створивши українську капелу, Олександр Кошиць вирушив з Кам'янця-Подільського в Європу для репрезентації українського хорового мистецтва. Капела мала в репертуарі три різні програми пісень, але в кожній з них були твори подолянина Миколи Леонтовича, такі як «Щедрик», «Дударик», «За городом качки пливуть», «Мак», що мали надзвичайний успіх. М. Леонтович закінчив Подільську духовну семінарію, деякий час керував семінарським хором. Викладав співи на Поділлі в Чукові, Тульчині та ін. Музично-творча спадщина М. Леонтовича досить велика: понад 100 обробок українських мелодій, декілька творів на оригінальні теми, фрагменти незакінченої опери «На русалчин Великдень». Особливо активно виявилася творчість М. Леонтовича в 1918–1919 рр., про що свідчить публікація музикознавця Миколи Грінченка (1922): «Україн-

ський визвольний рух, революційне піднесення, відродження своєї культури [...] покликали до праці Леонтовича... І від того часу стало відомо ім'я його як українського композитора».

У новелі «Кам'янець столичний» Юрія Липи (1991) привертає увагу фраза про композитора, який привіз із Києва нову оперу «Гайдамаки»: «Йому її мало не вкрали, тоді він зашив при серці, в білля, і так довіз». Ім'я цього композитора відоме – Кирило Стеценко. Він видатний український композитор, музично-громадський діяч, диригент, автор опери «Кармелюк», музики до хорів «Заповіт» (на слова Тараса Шевченка), «Знов весна» (Лесі Українки), «Над нами ніч» (Олександра Олесья). Улітку 1919 р. К. Стеценко жив у Кам'янці-Подільському, де у невеличкій хатці на Підзамчі закінчив клавир опери «Гайдамаки». У будинку вчительської семінарії на вулиці Драгоманова в красивому чотириповерховому будинку, який, на жаль, не зберігся, Кирило Стеценко часто зустрічався з Миколою Леонтовичем, вони розмовляли про проблеми української пісні, створення хороших капел тощо. Микола Грінченко, який високо цінував М. Леонтовича, першим відгукнувся на його смерть, надрукував статтю про творчість композитора в кам'янецькій газеті «Червона правда» від 24 січня 1921 р.

Наукові сили міста концентрувалися навколо Кам'янець-Подільського державного українського університету. Офіційно цей університет був п'ятим в Україні після Київського, Катеринославського (Дніпропетровського), Харківського, Новоросійського (Одеського), але як український – другим. Непересічним підбрався викладацький склад університету. Ректор – людина універсальних знань Іван Огієнко. Леонід Білецький – декан історико-філологічного факультету. Михайло Драй-Хмара читав лекції з поетики, слов'янознавства, польської мови. На богословському факультеті працював відомий церковний і політичний діяч Василь Біднов. Молодшим асистентом при кафедрі зоотомії був син Софії Русової Юрко. У січні 1921 р. університет перетворили на ІТЕН (інститут теоретичних наук), а вже в лютому на його базі створили два інститути – народної освіти та сільськогосподарський. І мовби не було в місті університету. Протягом багатьох років більшовики намагалися стерти з пам'яті людей спогади про університет, про славні події 1919 р.

Перебування в Кам'янці-Подільському 1919 р., мов чорна хмара, нависло над долями багатьох українських літераторів, художників. Так, 21 березня 1933 р. Київський відділ ДПУ за звинуваченням у належності до контрреволюційної організації в Кам'янець-Подільському університеті заарештував Михайла Драй-Хмару, 6 березня 1935 р. – вдруге (загинув 19 січня 1939 року). 8 квітня 1935 р. був розстріляний письменник Олекса Слісаренко. 3 листопада 1937 р. виконано вирок над Мирославом Ірчаном, життя Дмитра Бузька обірвалося в листопаді 1937 р. 10 років відсидів у таборах Остап Вишня. Реабілітували його тільки в жовтні 1955 р. – за 11 місяців до смерті. Микита Годованець був заарештований 31 січня 1937 р. та висланий на Середню Колиму, де пробув до 1947 р. Так завершувався ренесанс української культури. Репресованим виявилось й саме місто Кам'янець-Подільський – у 1940 р. позбавлене статусу обласного центру (ним стало м. Проскурів) і деградоване до рівня райцентру. Таким виявився радянський період розвитку Кам'янця-Подільського.

Усі історичні перипетії міста залишили по собі численні старовинні пам'ятки у вигляді монументальних оборонних споруд (старий і новий замки), середньовічних башт, бастіонів, мостів, католицьких соборів і монастирів, православних церков, мусульманського мінарету, синагоги тощо, які являють собою потужний ресурс для розвитку внутрішнього та міжнародного туризму. З часу УНР у Кам'янці збереглися майже всі будівлі, де були державні структури, нині вони відмічені пам'ятними дошками. Це ресурс для розвитку національно-патріотичного туризму (Смирнов & Любіцева, 2020a, 2020b).

Але найбільш трагічна сторінка існування Кам'янця-Подільського пов'язана з Голокостом єврейського населення нацистами під час Другої світової війни, при чому ця фатальна подія мала міжнародний вимір, оскільки було знищено не тільки місцеве єврейське населення, а й євреїв з Угорщини.

29 вересня весь світ згадує трагічну річницю початку одного з найвідоміших епізодів Голокосту на території України – розстрілу євреїв у Києві в Бабиному Яру. Ці трагічні події одними з перших стали відомими на весь світ, а роман про ті жахіття киянина Анатолія Кузнецова вийшов ще далекого 1966 р. У радянські часи не було прийнято гучно говорити про події Голокосту, а про інші місця масових розстрілів навіть сьогодні не дуже багато відомо українцям. Одним з найвідоміших дослідників подій Голокосту в Україні є А. Подольський, кандидат історичних наук, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту, який займається цими дослідженнями вже 30 років. На прохання BBC News Україна він склав умовну десятку трагічних місць України, де в часи Другої світової війни відбулися наймасовіші розстріли єврейського населення (табл. 1). Під час німецької окупації в Україні нищили цивільне населення всіх національностей, але за нацистською ідеологією євреїв слід було вбити першими та знищити повністю. За даними науковців, у часи німецької окупації на території України серед цивільного населення вбили близько 1,5 мільйона євреїв – від Львова до Луганська. «Єврейське обличчя було частиною української культури до Другої світової війни. Єврейські громади були у селах, містечках та містах і вони практично повністю загинули скрізь», – зазначає А. Подольський (Червоненко, 2020). Дослідники Голокосту кажуть про приблизно 2 тисячі місць масових розстрілів євреїв в Україні. Спочатку розстрілювали тільки чоловіків, але дуже швидко надійшла команда вбивати усіх разом з жінками та дітьми. Головними виконавцями розстрілів були спеціальні підрозділи СС (т. зв. айнзацгрупи), німецькі поліційні батальйони, вермахт і цивільна німецька адміністрація. Допомогала їм місцева поліція, яка формувалася з військовополонених та місцевих мешканців. До того ж місцеві виконавці самі незабаром ставали жертвами. «Україна не унікальна – скрізь окупаційна влада долучала до злочинів місцевих людей, але накази завжди були берлінські, а головними виконавцями завжди були каральні підрозділи “Третього Рейху”», – вказує А. Подольський (Червоненко, 2020). В Україні діяли дві спеціальні айнзацгрупи СС – «С» та «D». Вони вбивали передусім єврейське цивільне населення, а потім і представників інших національностей.

У нацистів було кілька стратегій поведінки з євреями в різних регіонах України. В областях, де до 1939 р. існувала УРСР, єврейське населення знищували майже одразу після окупації й влаштовували тільки тимчасові гето. В областях Східної Галичини, які перебували у складі Польщі, були класичні гето, а євреїв

переважно депортували до таборів смерті на території сучасної Польщі. В областях Волині, які також увійшли до СРСР у 1939 р. (Волинська та Рівненська), гето проіснували від кількох місяців до року, після чого їхніх мешканців знищили. На окупованій румунськими військами території України євреїв частково розстріляли одразу, а потім або вивезли до таборів Трансністрії (Південь України – Вінницька, Одеська та Миколаївська області) в румунську зону окупації, або вбили на місці. Євреїв Закарпаття, які опинилися під угорською окупацією, у травні 1944 р. депортували в Аушвіц (близько 100 тис. осіб).

Таблиця 1

10 місць наймасовіших розстрілів євреїв в Україні німецькою окупаційною владою під час Другої світової війни
(авторська розробка на основі матеріалу В. Червоненка (2020))

№	Місцевість, місто	Дата	Число страчених	Коментар
1	Кам'янець-Подільський	28–29 серпня 1941 р.	23 тис. осіб	Це перше місце масового розстрілу євреїв в Україні з початку окупації. Через місяць після початку окупації (28 серпня 1941 р.) тут вбили протягом доби близько 23 тис. євреїв. Серед вбитих були місцеві мешканці, а також угорські й інші іноземні євреї, яких сюди привезли. За один день тут вбили євреїв більше, ніж за перший день розстрілів у Бабиному Яру.
2	Бердичів	15 вересня 1941 р.	14–15 тис. осіб	Це продовження «кривавого шляху» айнзацгрупи «С». 15 вересня 1941 р. тут вбили близько 14–15 тис. євреїв. Це сталося на теренах аеродрому, за 6 км від міста. Загалом за час окупації в місті та районі вбили 30 тис. євреїв. Бердичів називали українським Єрусалимом, оскільки 82 % населення міста становили євреї.
3	Вінниця	19 вересня 1941 р.	10 тис. осіб	19 вересня 1941 р. тут вбили 10 тис. осіб. Це сталося в так званому «Зеленому господарстві» поруч з містом. У цей день німецькі війська увійшли до Києва.
4	Київ	29–30 вересня 1941 р.	33 771 особа	29–30 вересня в Бабиному Яру вбили 33 771 людину. Такі точні дані містяться у звіті айнзацгрупи «С». Єврейське населення міста зникло, а вижили одиниці. За наступні роки тут знищили ще десятки тисяч осіб різних національностей.
5	Дніпро	12 жовтня 1941 р.	10 тис. осіб	12 жовтня у парку Гагаріна в центрі міста вбили близько 10 тис. євреїв за один день.
6	Одеса	24–25 жовтня 1941 р.	25 тис. осіб	24–25 жовтня румунська жандармерія за півтора дня вбила близько 25 тис. євреїв. Німецькі сили в цій акції участі не брали. Загалом в Одесі було близько 230 тис. євреїв. Після масового розстрілу відбулися депортації до таборів смерті Трансністрії, які розташовувалися на теренах Миколаївської області.

7	Рівне	5–6 листопада 1941 р.	17 тис. осіб	У столиці Рейхскомісаріату «Україна» 5–6 листопада 1941 р. за два дні вбили 17 тис. євреїв – практично все єврейське населення міста. Так знищили гето, яке тут існувало з початку окупації. Розстріл відбувся в урочищі Сосонки. Тоді це було за містом, а зараз вже у межах обласного центру.
8	Харків	14 грудня 1941 р.	12–14 тис. осіб	Від 14 грудня 1941 р. у Дробицькому яру біля Харкова протягом кількох днів вбили від 12 до 14 тис. євреїв. Після цього тимчасове гето тут зникло.
9	Луцьк	Кінець серпня 1942 р.	18 тис. осіб	Тут тимчасове гето проіснувало понад рік. Наприкінці серпня 1942 р. за кілька днів його знищили й вбили близько 18 тис. євреїв. У луцькому гето за час його існування навіть відбулося повстання.
10	Ковель	Кінець серпня 1942 р.	9 тис. осіб	Наприкінці серпня 1942 р. за два дні знищили місцеве гето та розстріляли 9 тис. осіб. Розстріл відбувся в селищі Бахів у піщаному кар'єрі біля міста.

Отже, перше масове вбивство єврейського населення німцями на території України відбулося наприкінці серпня 1941 р. в районі міста Кам'янець-Подільський, де було знищено близько 23 600 євреїв. Керував акцією обергрупенфюрер СС Фрідріх Еккельн. Чимало жертв попередньо було депортовано на захоплену нацистами територію України із Закарпаття, яке було окуповане союзником гітлерівців – Угорщиною. На той час це був найкривавіший випадок Голокосту – Кам'янець-Подільська різанина, що трапилася більш ніж за місяць до масових розстрілів у Бабиному Яру в Києві ("Кам'янець-Подільська різанина", 2021).

20 листопада 1940 року Угорщина приєдналася до Троїстого пакту. Уже у квітні 1941 р. вона на правах союзника Третього Райху долучилася до балканської кампанії; у червні 1941 р. Угорщина поряд з Німеччиною взяла участь у вторгненні в Радянський Союз. Три угорські дивізії воювали в низці районів України. У результаті свого просування угорські війська на деякий час здійснювали верховну військову владу на значній українській території на північний схід від Угорщини. За таких обставин антисемітські керівні сили КЕОКН (Національне центральне управління нагляду за іноземцями, угорська імміграційна поліція) запланували переселити небажаних «чужоземних» євреїв у нові «звільнені» райони. Закарпатський губернатор Міклош Козма заповзвся втілити цей план і заручився згодою регента Горті. Кабінет під головуванням прем'єр-міністра Ласло Бардоші вирішив здійснити цей план 12 липня 1941 р. Положення про реалізацію передбачали депортацію новоспечених польських і радянських євреїв у якомога більшій кількості, що швидше, то краще. Цей захід, евфемістично названий «репатріацією», мав зосередитися в Карпатській Україні. Метою виселення євреїв, захоплених імміграційною поліцією та місцевими органами влади, була Східна Галичина. Утілити план депортації було доручено Міклошу Козмі. Він відправив євреїв, як це і передбачено в плані депортації, до Ясіні, що біля тодішнього угорсько-

українського кордону. Їм було дозволено брати лише найнеобхідніші речі, харчі на три дні та максимум 30 пенге. Щоб розвіяти їхні побоювання, їм сказали, що вони зможуть заселитися в житла тих євреїв, які втекли на схід від німецького наступу на радянські війська. Депортації, які практично здійснювалися в Угорщині ще до 12 липня 1941 р., часто торкалися і євреїв, які давно жили в Угорщині – не тільки у Карпатській Україні, а й, наприклад, у Семигороді, на озері Балатон, або в Пешт-Піліш-Шолт-Кішкун. Жертвами таких депортацій стали також цигани.

Від збірного пункту Ясіня євреїв щодня перевозили групами приблизно по 1 тис. осіб у Коломию, яка все ще перебувала під угорською військовою адміністрацією. До 10 серпня 1941 р. там зібрали 14 тис. євреїв, до кінця серпня це число збільшилося ще на 4 тис. У той самий проміжок часу угорські підрозділи переганяли новоприбулих групами по 300–400 осіб з Коломиї через р. Дністер на контрольовану німецькими військами зону і заборонили їм під загрозою застосування зброї повертатися в Угорщину. Депортовані мали вирушити до Кам'янця-Подільського, Бучача, Чорткова чи Станіслава. Більшість вигнаних з Угорщини євреїв скупчилася в Кам'янці-Подільському. Там у 1939 р. проживало 14 тис. євреїв (понад 38 відсотків населення), з яких після 22 червня 1941 р. перед приходом німців утекло на схід приблизно 4–5 тис. Проте євреї, вигнані з Угорщини й окупованої угорцями частини південної Галичини, знову збільшили єврейську частку населення. Тому німецькі й угорські війська після вступу в місто 11 липня 1941 р. виявили приблизно від 12 до 14 тис. євреїв. До кінця серпня 1941 р. це число подвоїлося через подальший наплив приблизно до 26 тис. Усіх євреїв помістили в гето, яке розташовувалося в Старому місті Кам'янця-Подільського.

Дані про час злочину неоднозначні. За донесеннями Фрідріха Еккельна про число жертв, знищення євреїв у Кам'янці-Подільському відбувалося 27, 28 і 29 серпня 1941 р. На такі дати пристають і деякі дослідники, інші вважають, що злочин стався 27 і 28 серпня або 27–29 серпня, або 28–31 серпня 1941 р. Євреям повідомили, що їм необхідно покинути гето в Старому місті та переселитися. Довгими маршовими колонами зі Старого міста та через Польські фільварки їх вивели з міста. Пунктом призначення була мічена вирвами, горбиста місцевість за північними межами міста, вочевидь, за декілька кілометрів на північ поблизу колишнього радянського складу боєприпасів.

Працівники поліції охорони утворили на місці злочину тісний коридор, через який повинні були пробігати жертви. Цінні речі потрібно було здати. Деякі євреї були змушені роздягтися. Потім вони мали спуститися у вирви та попередньо вирити ями, щоб лягти на землю або на тіла тих, кого було вбито перед ними. Їх страту виконували пострілом у голову з автомата. Деякі жертви були розстріляні навстоячки. Багатьох було поховано ще живими. Фрідріх Еккельн був присутній на розстрілах і спостерігав за подією з узвишшя. Він командував автоматниками та виправдовував розстріл євреїв виголошеною там промовою. До винуватців злочину належали близькі співробітники Фрідріха Еккельна, яких він у своїх донесеннях про кількість жертв означив як «штаб особливих операцій» або «оперативну групу штабної роти» ("Кам'янець-Подільська різанина", 2021). Причетними до злодіяння були й службовці 320-го батальйону поліції, створеного

в лютому 1941 р. у берлінському районі Шпандау. До нього входили три роти, батальйонний штаб та авторота. Ключові посади у батальйоні посідали професійні поліціанти, а особовий склад здебільшого формувався з добровольців років 30. Після німецького нападу на СРСР наприкінці червня 1941 р. його було спершу переведено у польське Ясло, а звідти в середині серпня через Перемишль, Львів, Тернопіль – у Проскурів. Там він надійшов у розпорядження Фрідріха Еккельна, як підрозділ «для особливого застосування». Службовці першої роти під командуванням капітана А. Вебера та другої роти під командуванням капітана Г. Вімера вели євреїв з гето Кам'янця-Подільського до місця розстрілу. Там вони перебрали на себе загороджувальну функцію. Третя рота під орудою капітана Г. Шарвея дісталася місця злочину 28 серпня 1941 р., її службовці також брали участь у загороджувальних діях і розстрілі. Як впливає з пізніших результатів розслідування, розстріл виконували близько 30 есесівців і співробітників СД та 12 поліціантів з усіх рот 320-го батальйону поліції.

Кам'янець-Подільська різанина була, згідно з названою Фрідріхом Еккельном 30 серпня 1941 р. кількістю жертв, що становила 23 600 осіб, найбільшим на той момент нацистським масовим убивством євреїв від початку війни. Вона вперше торкнулася всіх без винятку євреїв регіону, незалежно від віку й статі, а не тільки певних політичних функціонерів. Злочинці розстріляли не тільки від 14 тис. до 16 тис. раніше депортованих з Угорщини євреїв, а й близько 8–9 тис. (дві третини) єврейських громадян м. Кам'янця-Подільського та довколишніх сіл. Від 4800 до 5000 євреїв вижили в дні різанини. Їх запроторили в гето. Коли в серпні-листопаді 1942 р. гето розпускали, його мешканців також було вбито (TerritoryTerror, 2021).

Замітання слідів злочину та приховування жертв Голокосту на Поділлі отримало назву «особливої операції 1005», яку здійснювали німці із середини серпня 1943 р. під керівництвом штандартенфюрера СС П. Блобеля: спільні могили єврейських жертв було розрито, а в лютому 1944 р. в Кам'янець-Подільський прибула «зондеркоманда 1005» з метою ексгумації та спалення трупів. Та на ці роботи вже не залишалось часу – 26 березня 1944 р. Червона армія заволоділа цією місцевістю, поклавши край усім таким спробам приховування.

Перші пам'ятки, присвячені історії масового убивства єврейського населення нацистами у Кам'янці-Подільському під час Другої світової війни, з'явилися в післявоєнний період (1950–1960 рр.). Однак у парадигмі радянської політики пам'яті євреї не виділялися як окрема нація, а пам'ятники на місцях масових вбивств присвячували «загиблим радянським громадянам». Упродовж 1970–1980-х рр. відбулася друга хвиля встановлення пам'яток, яка концептуально також проходила у фарватері радянської ідеології. Третя хвиля меморіалізації місць пам'яті Голокосту почалася після 1991 р. і триває понині. Загалом на території Хмельницької області є близько 60 місць масових страт єврейського населення, причому понад 40 з них мають пам'ятники, меморіали та інші об'єкти, присвячені пам'яті Голокосту, біля місць масових розстрілів у містах Кам'янці-Подільському, Хмельницькому, Шепетівці, Ізяславі, Старокостянтиніві, Старій Ушиці, Волочиську, Нетішині, Ярмолинцях, смт Славуті, а також у селах Полінці, Купелі, Вінківцях, Смотричі, Балині тощо.

Окремо слід згадати діяльність Музею пам'яті жертв Голокосту в Хмельницькій області (м. Хмельницький). Музей складається з трьох експозицій («Голокост і пам'ять», «Праведники народів Світу з Поділля», «Мистецтво і література про Голокост на Поділлі») і пересувної виставки. У фондах музею зосереджено понад 1500 експонатів з історії Голокосту в регіоні, у т. ч. особисті речі, знайдені на місцях масових розстрілів. У музеї також діє власний архів з копіями архівних документів, оригінальними матеріалами, переданими тими, хто пережив Голокост, родичами чи друзями тих, хто загинув. Вільний доступ до справ архіву мають усі дослідники, які вивчають тему Голокосту на Поділлі. Крім того, Голокост є темою окремих експозицій чи тематичних стендів краєзнавчих музеїв у Хмельницькому (у т. ч. в обласному архіві), Шепетівці, Ізяславі тощо.

Але найбільшим і одним з найперспективніших осередків меморіального туризму є Кам'янець-Подільський. У місті є два меморіали пам'яті жертв нацизму, а саме у сквері Васильєва та на Новому єврейському цвинтарі. У контексті історії Голокосту на теренах України Кам'янець-Подільський фігурує як одне з наймасовіших місць знищення євреїв (про що було зазначено вище). У світовій літературі ця акція масового винищення євреїв відома як «Kamianets massacre» (з англ. – Кам'янецька різанина), вона згадується у переважній більшості опорних праць із цієї тематики, але детальної характеристики до цього часу не надано. У сквері Васильєва, а в минулому на території підірваних радянських порохових складів, у кінці серпня 1941 р. протягом трьох днів було розстріляно 15–18 тис. місцевих і 8–10 тис. угорських євреїв, депортованих зі своєї Батьківщини. Це була перша від початку німецько-радянської війни акція масового знищення нацистами єврейського населення окремо взятого міста, незважаючи на вік і стать, але третя за розмірами страт після Києва (Бабин Яр) та Одеси (табл. 1). Ще в 1972 р. на місці масового поховання розстріляних жертв було створено меморіал. 2015 р. за підтримки уряду Угорщини меморіал було оновлено сучасним гранітним пам'ятником – стелою. Друга локація масових знищень євреїв у Кам'янці – Новий єврейський цвинтар (у районі сучасної вул. М. Гордійчука) також має власний пам'ятник. На території кладовища впродовж літа 1942 р. було розстріляно від 2 до 5 тис. євреїв, які проживали в селах навколо Кам'янця-Подільського (села Балин, Жванець, Голосків тощо).

Загалом у межах міста локалізовано 7 місць масових розстрілів єврейського населення та військовополонених за часів нацистської окупації 1941–1944 рр., більшість з них ніяк не меморіалізована сьогодні. Можливості для розвитку меморіального туризму закладені в діяльності та виставках місцевих музеїв, передусім Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (КПДІМЗ) та Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (НІАЗ). Зокрема, у межах КПДІМЗ функціонує експозиція «Історія Поділля та Кам'янця-Подільського у ХХ – на початку ХХІ ст.», де сторінкам Голокосту Другої світової війни й окупації присвячено окремі секції з десятками оригінальних експонатів. У межах міста також розроблено екскурсійні маршрути, присвячені об'єктам меморіального туризму, це, зокрема, екскурсія «Маршрути пам'яті», підготовлена місцевим відділенням громадської організації «Хесед Бешт», з якої видано туристичний путівник (*Маршрути пам'яті*, 2016).

Висновки

Отже, у Кам'янці-Подільському слід і надалі розвивати тематику меморіалізації Голокосту, розширяти вже наявні меморіали до меморіальних комплексів, зводити нові пам'ятники на тих місцях масових розстрілів, де вони поки що відсутні. Зокрема, як зазначає А. Ю. Хоптяр (2021), такий пам'ятник варто розмістити на території в/ч 62983 у районі залізничного вокзалу, де розташовані т. зв. «козачі казарми». У 1941–1942 рр. там розташовувалося гето (за іншою версією концтабір) для єврейських робітників. Неподалік приміщення казарм у 1942 р. розстріляно кілька сотень євреїв (чоловіків). Після звільнення міста у 1944 р. Надзвичайна комісія з розслідування злочинів нацистів також виявила в районі казарм масове поховання з останками десятків знищених дітей. На сьогодні підходи до будівлі казарм залишаються утрудненими, а сама споруда уже довгий час не експлуатується. Музеєфікація вищеназваних об'єктів та їх включення до туристичних маршрутів відкривають можливості для подальшого розвитку як меморіального, так і релігійного туризму для іудейської спільноти, що сприятиме притоку туристів до м. Кам'янця-Подільського.

Список бібліографічних посилань

160

- Вишня, О. (1927). *Моя автобіографія*. <https://ukrclassic.com.ua/katalog/v/vishnya-ostap/98-ostap-vishnya-moya-avtobiografiya>
- Волкова, В. (2014, 22 серпня). *Бурхливий Кам'янець столицний*. Подольанин. <http://podolyanin.com.ua/history/7834/>
- Грінченко, М. (1922). *Історія української музики*. Спілка.
- Кам'янець-Подільська різанина. (2021, 28 вересня). В *Вікіпедії*. <http://surl.li/awopr>
- Липа, Ю. (1991). Кам'янець столицний. *Дніпро*, 10, 56–63.
- Маршрути пам'яті – Кам'янець-Подільський*. (2016). Фонд «Хесед Бешт».
- Смирнов, І. Г., & Любіцева, О. О. (2020а). Кам'янецька доба Директорії УНР та її туристичний потенціал. В М. Є. Пангелова (Ред.), *Актуальні проблеми та перспективи розвитку фізичного виховання, спорту та туризму* [Колективна монографія] (с. 362–378). Домбровська Я. М.
- Смирнов, І. Г., & Любіцева, О. О. (2020b). У чотирикутнику смерті: туристичний потенціал м. Кам'янця-Подільського, як столиці УНР. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*, 15, 337–348.
- Хоптяр, А. Ю. (2021). Пам'ятки Голокосту як об'єкти меморіального туризму в Хмельницькій області. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*, 16, 355–361.
- Червоненко, В. (2020, 29 вересня). *Бабин Яр не один: 10 місць наймасовіших розстрілів євреїв України*. BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54279487>
- TerritoryTerror. (2021). *Гетто й акції Голокосту в Україні*. <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/ghetto-holocaust/>

References

- Chervonenko, V. (2020, September 29). *Babyn Yar ne ody: 10 mists naimasovishykh rozstriliv yevreiv Ukrainy [Babyn Yar is not alone: 10 places of the most mass shootings of Jews in Ukraine]*. BBC News Ukraina. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54279487> [in Ukrainian].
- Hrinchenko, M. (1922). *Istoriia ukrainskoi muzyky [History of Ukrainian Music]*. Spilka [in Ukrainian].
- Kamianets-Podilskia rizanyna [Kamyanets-Podilsky Massacre]*. (2021, September 28). In *Wikipedia*. <http://surl.li/awopr> [in Ukrainian].
- Khoptiar, A. Yu. (2021). Pamiatky Holokostu yak objekty memorialnogo turyzmu v Khmelnytskii oblasti [Holocaust monuments as objects of memorial tourism in Khmelnytsky region]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka. Ekonomichni nauky*, 16, 355–361 [in Ukrainian].
- Lypa, Yu. (1991). Kam'ianets stolychnyi [The capital of Kamenets]. *Dnipro*, 10, 56–63 [in Ukrainian].
- Marshruty pamiaty – Kamianets-Podilskiy [Routes of Memory – Kamianets-Podilskiy]*. (2016). Fond "Khesed Besht" [in Ukrainian].
- Smyrnov, I. H., & Liubitseva, O. O. (2020a). Kam'ianetska doba Dyrektorii UNR ta yii turystychnyi potentsial [The Kamyanets era of the Directory of the Ukrainian People's Republic and its tourist potential]. In M. Ye. Panhelova (Ed.), *Aktualni problemy ta perspektyvy rozvytku fizychnoho vykhovannia, sportu ta turyzmu [Current issues and prospects for the development of physical education, sports and tourism]* [Collective monograph] (pp. 362–378). Dombrovska Ya. M. [in Ukrainian].
- Smyrnov, I. H., & Liubitseva, O. O. (2020b). U chotyrykutnyku smerti: turystychnyi potentsial m. Kam'iansia-Podilskoho, yak stolytsi UNR [In the quadrangle of death: the tourist potential of Kamianets-Podilskiy as the capital of the Ukrainian People's Republic]. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka. Ekonomichni nauky*, 15, 337–348 [in Ukrainian].
- TerritoryTerror. (2021). *Hetto y aktsii Holokostu v Ukraini [Ghetto and Holocaust actions in Ukraine]*. <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/ghetto-holocaust/> [in Ukrainian].
- Volkova, V. (2014, August 22). *Burkhlyvyi Kam'ianets stolychnyi [Stormy Kamenets is the capital]*. Podolianyn. <http://podolyanin.com.ua/history/7834/> [in Ukrainian].
- Vyshnia, O. (1927). *Moia avtobiohrafiiia [My Autobiography]*. <https://ukrclassic.com.ua/katalog/v/vishnya-ostap/98-ostap-vishnya-moya-avtobiografiya> [in Ukrainian].

HOLOCAUST MONUMENTS IN KAMIANETS-PODILSKYI AS A RESOURCE FOR TOURISM DEVELOPMENT

Ihor Smyrnov^{1a}, Olha Liubitseva^{2a}, Cui Jibo^{3a}

¹ Doctor of Sciences in Geography, Professor;
e-mail: Smirnov_IG@ukr.net; ORCID: 0000-0002-6395-7251

² Doctor of Sciences in Geography, Professor;
e-mail: loa13@ukr.net; ORCID: 0000-0002-8508-9395

³ PhD Student; e-mail: 495425548@qq.com; ORCID: 0000-0002-5365-1443

^a Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Abstract

The Holocaust peculiarities of the Jewish population in Ukraine during the Second World War are revealed. Ten sites of the largest mass executions of Jews in Ukraine by the German occupation authorities during the Second World War have been identified and characterized. The largest number of victims are crimes in Kyiv (Babyn Yar – almost 34 thousand people) and Odesa (25 thousand people). The third-largest death toll was in the Kamianets-Podilskyi massacre (23,000 people), but it was the first chronological case of the Nazi massacre of Jews in Ukraine. The peculiarities of the mass extermination of the Jewish population in Kamianets-Podilskyi, where a ghetto was created not only for the local Jewish population but also for Jews deported from Hungary, are highlighted. Three memorialization ‘waves’ of Holocaust memorial sites in Kamianets-Podilskyi have been identified. The main monuments of the Holocaust have been characterized, and directions for its further memorialization as a resource for the development of memorial tourism have been proposed.

Keywords: Holocaust; places of executions; Jews; Second World War; Kamianets-Podilskyi massacre; Holocaust monuments